

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію **Ольги Олександрівни НОВІКОВОЇ** «Просте ускладнене речення в сучасній українській літературній мові: структура, семантика», подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова до спеціалізованої вченої ради Д 32.051.02

Волинського національного університету імені Лесі Українки
(повний обсяг дисертації – 467 с.; основний текст – 377 с., Луцьк, 2021)

Складність дослідження речень асиметричної структури як одиниць синтаксису полягає в їхній багатоаспектності – структурній, семантичній, функційній, що спричиняє потребу широкого ремаркування синтаксичних процесів, які можна об'єднати спільним уявленням лише з огляду на вихід речення за межі ядерної структури.

В україністиці на сьогодні усталилася цілісна концепція різновекторної інтерпретації одного з різновидів таких речень – простих ускладнених (дослідження І. Р. Вихованця, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, Н. Л. Іваницької, Н. М. Костусяк, О. В. Кульбабської, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова, М. В. Мірченка, А. К. Мойсієнка, Л. В. Шитик, К. Ф. Шульжука та ін.), чому сприяє дві обставини. По-перше, явище ускладнення реченнєвої структури досить поширене в усіх мовах, а тому є «надійним» матеріалом для вивчення й узагальнення. По-друге, різні види ускладнення простого речення функційно й конститутивно відмінні, тому диференціація синтаксичних процесів – компресії, модифікації, транспозиції, трансформації тощо – закономірно перебуває в епіцентрі мовознавчої науки.

Намагання лінгвістів відмежувати структурне ускладнення від семантичного засвідчує різну природу ускладнень, водночас даючи змогу зацентувати на малодосліджених явищах, вивчення яких не має давньої традиції. Це зумовлює дискусію щодо лінгвального статусу простого неелементарного речення, його місця в типології синтаксичних одиниць.

Творчо використовуючи вагомі досягнення вітчизняних та зарубіжних мовознавців у царині вивчення простого ускладненого речення, Ольга

Олександрівна Новікова зосередила увагу на комплексному студіюванні ускладненого речення в проєкції на формально-синтаксичний та семантико-синтаксичний рівні, створивши систему моделей, що ускладнюють речення. Окреслення такої *мети* дало змогу здійснити цілісний аналіз ускладнювальних конструкцій у сукупності їхніх змістових і формальних ознак, поглибити типологію, системно описати кореляції формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак компонентів, що ускладнюють просте речення, і в такий спосіб представити цей різновид речень як багатопланову одиницю, здатну до розширення синтаксичними моделями – відокремленими членами речення, вставними і вставленими словами, пояснювальними синтаксичними одиницями, однорідними членами тощо, виявляючи при цьому функційно-стильову специфіку текстової організації.

Об'єктом наукового пошуку дослідниця обрала не лише прості ускладнені речення, у яких наявна формально-граматична та семантико-синтаксична спеціалізація ускладнювальних компонентів, а й ті структури, які репрезентують перехідність між простими та складними реченнями, що розширило коло наукового пошуку.

Актуальність дисертації О. О. Новікової не викликає заперечень, оскільки в ній із позицій новітнього мовознавства, з використанням нового, багатого ілюстративного матеріалу комплексно проаналізовано просте ускладнене речення, окреслено його типологію і місце серед інших синтаксичних одиниць, попри наявність низки концепцій і підходів до витлумачення цього лінгвального явища. Запропоновано власний погляд на інвентар ускладнювачів, або в іншому потрактуванні – доповнювачів структури простого речення, який до сьогодні остаточно не з'ясований.

Як уже зазначалося, сучасна наукова література з питань вивчення ускладнювальних утворень – багата, різнопланова і досить дискусійна у своїй основі. Тому особливо наголошуємо на тому, що авторка аналізованої дисертації обрала власний шлях пошуку, зосередивши творчі зусилля на

розв'язання поставлених у роботі завдань. Цьому посприяв передусім належний рівень її лінгвістичної ерудиції, що прислужилося для розкриття критеріїв, за якими виокремлюють напівпредикативні утворення з-поміж інших актуалізаторів потенційної предикативності, системного опису кореляції формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак компонентів, що ускладнюють просте речення, вичерпного аналізу семантичних і функційних виявів пояснювальних конструкцій у розмаїтті їхніх типів, що, звісно, поглиблює структурну та семантичну типологію компонентів, які ускладнюють просте речення в сучасній українській літературній мові. Дисертантка, отже, поглибила напрацювання дослідників у згаданих аспектах, проаналізувавши просте ускладнене речення з огляду на його формальну, семантичну й комунікативну диференціацію. І в цьому безсумнівна *новизна* пропонованого дослідження й істотний *особистий унесок* здобувача.

Варто акцентувати на виваженості й аргументованості висловлених у дисертаційній праці положень, логічності, послідовності викладу й інтерпретації аналізованого фактичного матеріалу. З концептуального боку дисертація є цілісною, з погляду архітекτονіки – стрункою.

Вступ ґрунтовний і самодостатній, кваліфікативних ознак роботи дотримано. У чотирьох розділах досить глибоко розв'язано актуалізовані проблеми, що посприяло послідовному описові простого ускладненого речення як багатовимірної синтаксичної одиниці, яка досить ємкісно й різним структурним виявом експлікує «обсяг інформації певними частинами й у певній ієрархії в межах простого речення» (с. 387).

Окреслюючи специфіку поняття «ускладнення простого речення» (перший розділ дисертації – «*Основні аспекти теоретичного осмислення простого ускладненого речення в сучасній лінгвістиці*»), авторка формує теоретичне підґрунтя наукової праці. Вона переконливо доводить, що не тільки досягнення традиційного синтаксису як розділу граматики, але й успіхи нового напрямку – семантичного синтаксису з його підходами до

систематизації сфери ускладнення, яку в посібниках традиційно репрезентують різноманітні явища: однорідні та відокремлені члени речення, вставні й вставлені конструкції, звертання; до *уточнення* складу конструкцій, які можна кваліфікувати як ускладнювачі; до *з'ясування* механізмів ускладнення («компресія», «конденсація», «згортання» тощо); до *розмежування* ускладнення за допомогою компонентів, які є зовнішніми щодо структури простого речення, і ускладнення структурно релевантними компонентами – поширювачами (другорядними членами речення) або словами, які є складовими синтаксично нечленованих речень, посприяли глибшому розумінню природи явища ускладнення й послідовному виокремленню різних рівнів реченневої структури. Схарактеризувавши критерії розмежування предикативності, напівпредикативності, прямої / непрямої додаткової предикативності, окресливши складні випадки розмежування напівпредикативних конструкцій, дослідниця акцентує на специфіці ускладненого речення, яка відрізняє його від неускладненого – «поєднанні в одній структурі предикативності (монопредикативності) із додатковою (неповною) *предикативністю, ґрунтованої на формальній та семантичній його організації» (с. 388), справедливо постулюючи, що *ускладнене речення* – це особливий тип, у якому «наявна сукупність двох взаємопов'язаних критеріїв: структурного й / або семантичного ускладнення предикативної основи речення» (с. 7 автореф.). Безперечною заслугою авторки є опис теоретичного підґрунтя для типів простого формально неелементарного речення, які отримали подальший удокладнений аналіз у наступних розділах роботи, що сприяє поглибленню наукової парадигми цих синтаксичних одиниць як доповнювачів структури простого речення.

Ґрунтовністю лінгвістичного потрактування вирізняється й другий розділ дисертації *«Типологія відокремлених членів речення»*, у якому окреслено проблему членування реченневої структури з погляду традиційної граматики (як сегментацію, тобто виокремлення головних і другорядних членів) і з огляду на нові, нетрадиційні способи членування (як

розмежування між зовнішнім, що стосується речення загалом, і внутрішнім, що торкається окремих конструктивних елементів), з опертям на які проаналізовано типи відокремлених членів речення, уточнено сутність і статус відокремлення в системі синтаксичних зв'язків.

Здійснюючи структурно-семантичну характеристику моделей із відокремленим означенням (прикметникові й дієприкметникові відокремлені означення, відокремлені іменні звороти (узгоджені й неузгоджені субстантивні означення), конструкції з порівняльними зворотами) та різновидів відокремленої обставини, пов'язаної з присудком, головним членом односкладного речення та з компонентами речення поза предикативним центром, Ольга Олександрівна акцентує на принципах їхньої формальної організації, особливостях розташування в реченні, засобах і способах вираження, основних виявах зв'язку відокремлених членів у реченні, характері категорійної семантики кожного з різновидів, інтегральних ознаках відокремлених і невідокремлених членів та диференційних ознаках, за якими їх розмежують, тощо. Принагідно дослідниця вказує на труднощі в лінгвістичній інтерпретації, які торкаються, зокрема, напівпредикативного зв'язку відокремленої обставини в односкладних реченнях, спричинені неоднозначним потрактуванням останніх у мовознавстві, а тому свідомо продукує думку про відсутність обмеження для напівпредикативного зв'язку відокремленої обставини, оскільки вона обов'язково поєднувана з дієсловом, так само, як і в двоскладному реченні; акцентує на винятках щодо способів вираження головного члена в односкладному реченні, а також пропонує перелік інших умов для реалізації згаданого зв'язку, чим засвідчує обізнаність у потрактуванні досліджуваного явища.

Переконливими є міркування Ольги Олександрівни Новікової стосовно однорідності як традиційно визнаного типу синтаксичного ускладнення структури простого речення, що перебуває в епіцентрі актуалізації життєвих реалій. Про нові підходи до аналізу функціонування однорідних членів речення йдеться в третьому розділі дисертації – *«Структурно-семантичні*

особливості координованих синтаксичних одиниць». Аналіз синтаксичної однорідності здійснено, урахуваючи «проблему співвідношення / неспіввідношення понять *ряду, однорідності й сурядності* та окреслення функційної специфіки їх складників» (с. 226), а також зважаючи на другорядні ознаки (семантична схожість, морфологічна однотипність), які «об'єднують різнофункційні члени в сурядні утворення в ускладненому реченні» (с. 228).

Детально схарактеризовано, підтверджено ілюстративним матеріалом структурні вияви однорідних підметів, додатків, означень, обставин, зосереджено увагу на специфіці узагальнювальних слів, які на тлі однорідних членів, уживаних для конкретизації інформації, надають висловленню узагальнювального характеру, створюючи в такий спосіб семантико-структурну двоплановість ускладнювальних побудов. Цікавими є спостереження щодо функційних виявів конструкцій з однорідними членами: окреслено їхню здатність виокремлювати вагомість предметів у загальному контексті, вияскравлювати коло певних об'єктів чи обставин, деталізувати описові характеристики предметів, ознак, процесів, репрезентуючи емоціогенність висловлень, створюючи різноманітні стильові колорити.

Значно розширює лінгвістичне уявлення про координовані синтаксичні одиниці з'ясування О. О. Новіковою комунікативно-прагматичних передумов використання пояснювальних конструкцій в організації текстового масиву, особливостей їхньої структури, функцій та основних типологічних виявів. Характер функціонування цих синтаксичних одиниць дослідниця справедливо пов'язує з потребою досягнення порозуміння між учасниками комунікації. Відрадно, що виокремлюючи різновиди пояснювальних значень, дисертантка аналізує наявні не лише в зарубіжному, а й в українському мовознавстві різноаспектні підходи й концепції до їхнього ранжування, випрацьовані І. Р. Вихованцем, І. І. Слинком, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянською, А. К. Мойсієнком, А. П. Загнітком, С. А. Байдусь, й обирає для себе найприйнятнішу класифікацію – за характером невідомого в першому

позначенні й способом його усунення – на власне-пояснювальні, конкретизувальні й уточнювальні, витлумачуючи структурно-семантичну специфіку й функційну спроможність кожного різновиду.

Четвертий розділ дисертації – «*Функційні вияви вставних і вставлених компонентів, звертань, часток та вигуків*» – теж виконано кваліфіковано, з покликанням на численні ілюстрації. Дисертантка уточнює основні принципи розмежування вставних і вставлених одиниць, беручи до уваги їхні структурні, семантичні, позиційні, інтонаційні, функційні характеристики, солідаризуючись у цьому питанні з міркуваннями П. С. Дудика, Г. О. Козачук, А. К. Мойсієнка, К. Ф. Шульжука.

Найуживаніші структурно-семантичні типи вставних компонентів і функційні моделі вставлених одиниць авторка розглядає крізь призму основних, здебільшого семантичних, диференційних ознак та функційного наповнення, беручи також до уваги співвіднесеність вставних слів із різними частинами мови, вставлених одиниць – із відповідними компонентами семантичної структури речення.

В епіцентрі розділу перебувають також речення зі звертаннями, частками та вигуками. Досить ретельно проаналізовано 15 лексико-семантичних груп звертань із різною актуалізацією їхньої внутрішньої форми та на підставі аналізованої джерельної бази доповнено цю класифікацію іншими семантичними групами, визначено функційні особливості апелятивів. Утворення з частками в контексті ускладнювальних структур окреслено як одиниці, які є формою синтаксичного нечленованого вираження модально-логічної категорії ствердження, заперечення, питання-здивування, питання-сумніву, питання-побоювання тощо. Дослідниця простежує, що особливої ваги ці утворення набувають у структурі діалогічного мовлення, де вони виконують різноманітні модально-експресивні функції, експлікуючи ставлення мовця до повідомлюваного й до комунікативної ситуації загалом.

Щодо статусу й функцій вигуків у простому ускладненому реченні, то дисертантка спостерегла певну специфіку: переважне препозиційне

розташування в реченні, істотна роль інтонації в оформленні (здебільшого – інтонація видільності), відтворення суб'єктивно-чуттєвого ставлення до дійсності, не називаючи його, як основна функційна особливість, іманентність і конотативний характер вигуківих фразеологізмів.

Наскрізною в роботі є власна позиція до потрактування чи виокремлення мовних реалій, засвідчена такими міркуваннями: «у нашій роботі в аналізі фактичного матеріалу дотримуємося концепції, обґрунтованої в працях І. Р. Вихованця...» (с. 168); «такий компромісний варіант постає дещо некоректним... тому конструкції, у яких наявні кілька присудків... варто вважати складносурядними з нулем підмета в другій частині» (с. 230); «на нашу думку, зазначена концепція є дещо суперечливою. Її потрібно модифікувати, додаючи інші поширювачі-вставлення» (с. 313) та ін.

Варто відзначити також повноту, аргументованість і вдалу структурованість *висновків* (як до розділів, так і до роботи загалом), що є продуманими, скоординованими із завданнями і метою дослідження фрагментами наукової теорії.

Важливо також наголосити на функційному розмаїтті фактажу. Загальна кількість реченневих побудов – близько 20 тисяч одиниць, дібраних переважно методом наскрізного виписування з різностильових текстів, становить надійне підґрунтя для ілюстрації концептуальних положень праці.

Попри незаперечні позитиви роботи, зауважимо, що рецензована дисертація не позбавлена деяких дискусійних моментів, що більшою мірою стосуються формальної організації тексту, аніж змісту. Висловлюємо щодо цього такі зауваження й побажання:

1. У першому розділі роботи «Основні аспекти теоретичного осмислення простого ускладненого речення в сучасній лінгвістиці», який є розлогим теоретичним підґрунтям для подальшого аналізу обраного об'єкта й предмета, впадає в око домінування поглядів русистів на означену проблему (с. 42–44, с. 85, с. 96, с. 98 та ін.), хоч в україністиці є чимало

солідних наукових розвідок. Скажімо, у монографії О. В. Кульбабської «Вторинна предикація у простому реченні» (Чернівці: ЧНУ, 2011. 672 с.) досить ретельно випрацювано питання кваліфікації та семантичних класів ситуацій у простому реченні (с. 89–96), розглянуто типи пропозицій простого речення елементарної та неелементарної структури (с. 96–108), про що і йдеться на с. 42–44 рецензованої дисертації, однак про цю авторку немає і згадки, хоч у спискові літератури наявна її монографія. Чи, до прикладу, на с. 49 використано терміни «модус» і «диктум», витлумачено їх крізь призму наукових розвідок В. А. Белошапкової, Т. В. Шмельової, датованих 70-ми рр. ХХ ст., а на нову працю українця В. Д. Шинкарука «Категорії модусу і диктуму у структурі речення» (Чернівці: Рута, 2002. 272 с.), у якій визначено критерії розмежування модусу й диктуму та їхнє співвідношення в семантико-синтаксичній структурі речення, встановлено ієрархію засобів їх вираження тощо, немає ні покликання, ні фіксації у списку використаної літератури. Подекуди трапляються й інші недогляди в цьому плані, зокрема В. Г. Гака чомусь зараховано до когорти українських мовознавців: «У вітчизняній лінгвістиці теорію семантичного синтаксису розробляло багато учених. Своєрідною є концепція В. Г. Гака...» (с. 45). Таке домінування покликань на праці російських дослідників, очевидно, спричинено тим, що їхні наукові розвідки сягають витоків розробки окресленої в дисертації проблеми – етапу «утвердження термінології та розвитку різних поглядів, концепцій щодо ускладненого речення» (с. 21), однак воно, на нашу думку, є невиправданим, бо паралельно з описом цих концепцій повинні постати нові підходи до аналізу явища ускладнення, які уточнені, по-іншому інтерпретовані в новітніх монографічних розвідках вітчизняних лінгвістів. Такі дослідження, на правду, заслуговують на поглиблену увагу як досить вартісні засадничі теоретичні праці.

2. Звернімо увагу й на те, що в деяких розділах аналізованої студії трапляються повтори окремих теоретичних міркувань, задекларованих раніше. Це стосується, наприклад, наукової інформації про вставні і

вставлені одиниці, де зазначено, що «науково-лінгвістичне вивчення вставності більш-менш системно розпочате в русистичі з 20-х років XIX ст.» (с. 124) / «вставні та вставлені компоненти є об'єктом вивчення, починаючи з граматик XIX ст.» (с. 120). Двічі натрапляємо й на однаковий перелік основних понять роботи: «У лінгвістиці можна зафіксувати низку термінів на позначення досліджуваних мовних одиниць, зокрема: *вставні слова, вставлені конструкції, вставлено-модальні слова, вставлені звороти, вставлені одиниці, вставлені елементи, вставлені компоненти, вставлені речення, прагматичні вставки, внесення тощо*» (с. 123) / «...У словниках і лінгвістичних роботах можна відзначити термінологійне різноманіття. Виокремлюють такі поняття, як *вставлені конструкції, вставлено-модальні слова, вставлені звороти, вставлені одиниці, вставлені елементи, вставлені компоненти, вставлені слова, вставлені словосполучення, вставлені речення, вставлені речення, прагматичні вставки, категорія вставленості, внесення тощо*» (с. 132). До того ж, нам видається недоцільним виділення двох окремих підпунктів 1.5.4.1 «Історія вивчення вставних одиниць» та 1.5.4.2 «Становлення вчення про вставлені одиниці». Цей матеріал варто, гадаємо, сконденсованіше подати на початку підрозділу 1.5.4 «Вставні та вставлені компоненти в структурі речення», як це зроблено в попередніх підпунктах (1.5.1; 1.5.2; 1.5.3) щодо історії вивчення інших доповнювачів структури простого речення. Це б зменшило кількість повторів теоретичних міркувань, які сприймаємо як надлишкову інформацію.

3. Аналізуючи в другому розділі роботи конструкції з порівняльними зворотами (п. 2.3.3), дослідниця приділяє значну увагу з'ясуванню питань структурно-синтаксичної значущості компонентів порівняльного звороту (відношення цих утворень до предикативності, підпорядкування тим чи тим членам речення, синтаксичий механізм порівняння, синтаксичний паралелізм як тло для компаративного контрастування предметних членів, структура порівняльних зворотів: прості / складні, ускладнені / неускладнені, синтаксична роль порівняльних зворотів тощо). Бажано було б дещо більше

зосередитися й на семантичній вичерпності компонентів порівняльного звороту і в такий спосіб простежити особливості одночленної та багаточленної реалізації семантики компаративної конструкції в різних реченневих позиціях.

4. Аналізуючи категорію вставлення в четвертому розділі роботи, Ольга Олександрівна Новікова, покликаючись на Ж. В. Колоїз, зауважує, що вставленими конструкціями можуть бути не лише вербальні компоненти, а й інші ускладнювачі, зокрема вставлення-графічні репрезенти, які виконують здебільшого оцінну функцію (с. 312), проте ілюстрацій щодо такого своєрідного аналогу вставлених речень не подає, а, отже, і не аналізує їх. Хотілося б, щоб такі вставлення теж потрапили в поле зору дисертантки, оскільки в мові медійних текстів, які також слугують джерелом фактичного матеріалу, вони дедалі частіше виявляють тенденцію до актуалізації як сигнали нових (імпліцитних, завуальованих) значень.

5. У дисертації, на жаль, трапляються стилістичні огріхи, спричинені калькуванням, не виправданими повторами й тавтологією, як-от: «слід розуміти / розрізняти / віднести / визнати / відрізняти» (с. 42, с. 63, с. 104, с. 221, с. 231) замість «*варто, треба, потрібно* розуміти / розрізняти / віднести / визнати / відрізняти»; «під пропозицією в цьому випадку мається на увазі» (с. 42) замість «*пропозицію в цьому разі витлумачуємо як*»; «різні автори перераховують різну кількість ознак» (с. 107) замість «*різні автори перераховують неоднакову кількість ознак*»; «виокремлюють як окремий різновид» замість «*виділяють як окремий різновид*» (с. 250); «перш за все» (с. 46, с. 48, с. 85–86, с. 205) замість «*передусім, насамперед*»; «такого роду повідомлень; різного роду назви» (с. 51, с. 65) замість «*таких повідомлень; різні, різновидові назви*»; «одній і тій самій; одним і тим самим; одним і тим же; одну й ту ж» (с. 44, с. 225, с. 107) замість «*тій самій; тим самим; ту саму*» і под. Наявність інших мовленнєвих недоліків, зокрема, порушення принципу евфонії: «О. М. Пешковський в роботі» (с. 113); «І. С. Яремчук

вказує» (с. 107); «Вперше» (с. 113); «...об'єктом, вчена виокремлює» (с. 51) потрактовуємо як недогляд автора.

Висловлені зауваження мають характер побажань і жодною мірою не знижують загалом високого рівня виконаної дисертаційної праці.

Дисертація О. О. Новікової, безсумнівно, має теоретико-практичне значення, бо збагачує вчення про кореляцію формально-граматичного, семантико-синтаксичного й комунікативного рівнів мови новими аргументами й ілюстраціями, поглиблюючи функційно-категорійну граматику загалом і вчення про просте ускладнене речення зокрема. Матеріали дисертаційної роботи прислужаться для написання нового навчального посібника із синтаксису простого ускладненого речення.

Опубліковані з теми дисертації 26 праць (у 22 статтях відбито основні наукові результати дослідження) й автореферат досить повно презентують сутність дослідження, написаного з дотриманням установлених вимог. Дисертаційна робота пройшла добру апробацію на 20 міжнародних та всеукраїнських наукових форумах.

Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації.

З огляду на висловлені міркування, вважаємо, що дисертаційна праця «Просте ускладнене речення в сучасній українській літературній мові: структура, семантика» є завершеним, ґрунтовним та цілісним дослідженням актуальної проблеми з отриманими новими науково вмотивованими результатами теоретичного й прикладного характеру, а її автор – *Ольга Олександрівна Новікова* – заслуговує присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук, професор,
декан факультету філології й журналістики
імені Михайла Стельмаха
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

Засвідчую
Початок відліку кадрів
23 " 04

Відгук надійшов 24.04.2021 р.
Головний секретар *[Signature]*

І. Я. Завальнюк